

Оборонні споруди Немирівського городища

Немирівське городище — одне з найбільших укріплених поселень лісостепової Скіфії. 1909 р. дослідження на городищі проводив С. С. Гамченко. Він вказав на вдале використання рельєфу та відзначив, що річка, яка тече через городище, створює природний захист. Увагу дослідника привернули величезні вали, що оточують поселення. На його думку, вал складався з дугоподібних шарів дубового вугілля та обпаленої глини, а в основі мав каміння місцевих порід¹. О. А. Спіцин, який 1910 р. вів розкопки в центральній частині укріплення, вважав, що вали були насипані з землі і пов'язував їх виникнення зі скіфським часом. Він заперечував можливість спорудження вздовж гребеня дерев'яної стіни, посилаючись на примітивну техніку тогочасних теслярів².

Спеціальні дослідження проводив напередодні Великої Вітчизняної війни Г. Д. Смирнов. Зроблений у східній частині городища розріз валу свідчить, що його основу становили великі камені та колоди³.

У післявоєнні роки широке дослідження пам'яток Південного Поділля здійснивав М. І. Артамонов⁴. Основну увагу він зосередив на Немирівському городищі. Крім розкопок на території поселення, було зачищено розріз зовнішнього валу. У результаті підтвердились спостереження Г. Д. Смирнова щодо його конструкції⁵.

1966 р. вивчення оборонних споруд, що дало нові відомості про їх влаштування, проводилось Немирівським загonom скіфо-слов'янської експедиції Харківського державного університету⁶. В результаті цих робіт зібрано матеріал, який дає можливість з'ясувати основні будівельні прийоми, застосовані на оборонних спорудах городища.

Немирівське городище (рис. 1) розташоване на лівобережжі Південного Бугу за 10 км від ріки та 4 км на південний схід від м. Немирова, районного центру Вінницької області, і займає відроги плато по обох берегах р. Мирки (місцева назва Замчик). У цьому місці в річку впадає кілька струмків, які утворюють в плато глибокі вимивини. Городище, границя якого має округлі обриси, оточене величезним валом, заввишки від 6 до 8 м та ровом. Ріка поділяє поселення на дві частини: північну і південну. На сході північної локалізується центральне укріплення, заселене у стародавні часи. Це високий мис лівого берега р. Мирки, оточений її долиною і глибоким яром. З боку ріки сюди веде 75-метровий підйом, нахилений під кутом пересічно 15—20° (рис. 2). З півдня крутий схил відрога плато створював надійний природний захист. Центральне укріплення, захищене валом і ровом з північного, східного і частково західного боків, являє собою дитинець, розташований всере-

¹ С. С. Гамченко. Археологические исследования 1909 г. в Подолье. Архив ЛОИА, дело № 1909/85-а.

² А. А. Спицын. Скифы и галыштат.— Сборник археологических статей, поднесенных А. А. Бобринскому. СПб., 1911, отдельный выбиток, стор. 10, 12.

³ М. И. Артамонов. Археологические памятники Южной Подолии (по материалам Южно-Подольской экспедиции 1946 г.) — НА ИА АН УРСР.

⁴ М. И. Артамонов. Юго-Подольская экспедиция. — КСИИМК, вып. XXI. М., 1947, стор. 74—76; його ж. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г.—Вестник ЛГУ, № 11, 1948; його ж. Південно-Подільська експедиція.—АП УРСР, т. I. К., 1948, стор. 257—262; його ж. Археологічні дослідження на Південному Поділлі в 1948 р.— АП УРСР, т. IV. К., 1952, стор. 193—195; його ж. Археологические исследования в Южной Подолии в 1952—1953 гг.— КСИИМК., вып. LIX. М., 1955, стор. 100—117; його ж. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции.— КСИИ АН УССР, вып. 4. К., 1955, стор. 84—87

⁵ М. И. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подолии в 1948 г., стор. 179.

⁶ А. А. Моруженко. Новые данные о Немировском городище.— Археологические открытия 1966 года. М., 1967, стор. 201—202.

дині городища. Таке планування поселень спостерігається тільки на Правобережжі. Дитинці мають округлі обриси і порівняно невеликі розміри. Так, уся площа Немирівського городища становить 110 га, а дитинця — 12,5 га.

Вали, що тягнуться на 4,5 км, охоплюють разом значну територію з річкою. Для поселення була використана тільки верхня, додатково укріплена частина. Слід відзначити вдалий вибір місця. Велика внутрішня територія давала можливість мати траву для худоби навіть під час облоги. Є тут і джерело води, що, до речі, характерне для системи укріплень багатьох по-

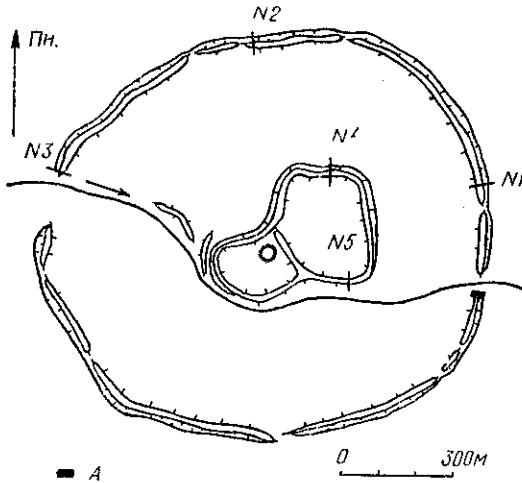

Рис. 1. Схематичний план Немирівського городища: 1—5 — місця профілів; А — місце розрізу валу.

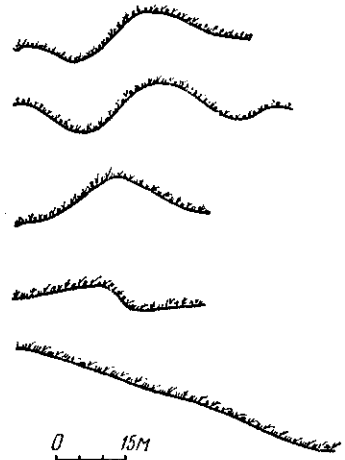

Рис. 2. Профілі укріплень Немирівського городища.

селень Правобережжя (Плискачівське, Трахтемирівське, Грубське, Пастирське, Мотронинське, Переорка та ін.). Забезпечення населення в будь-який час водою є однією з найважливіших вимог стародавнього містобудування. «Велику перевагу має місто, — писав Вегецій, — коли у його стінах є невичерпні джерела»⁷.

Датуються Немирівське городище за місцевими матеріалами і предметами грецького імпорту VII—V ст. до н. е.⁸

1966 р. експедиція досліджувала вал великої зовнішньої огорожі в південно-східній частині. Можливо, тут 1948 р. робив зачистку М. І. Артамонов. Розкоп закладено на правому березі р. Мирки при виході її з території городища. Вал у цьому місці насипано на краю надзаплавної тераси, що обривається в долину ріки. Тому він тут здається дуже високим. Ширина його підніжжя становить 32 м, висота — 8,5 м (рис. 3). Основою валу є скеля з гнейсо-гранітних порід, що виходять в цьому місці на поверхню. Зверху скелю перекривав похований ґрунт — грубозернистий пісок, шар якого мав завтовшки до 60 см. На цю основу під час риття рову було насипано глину, а поверх її — такий самий пісок. Споруджуючи вал, землю підсипали з зовнішнього боку городища. У цій частині валу залишилися ямки із слідами порохнявого дерева від стовпів. Ці дванадцять ямок розташовані майже одна під одною на відстані 10—20 см, діаметр їх становить від 5 до 15 см. Це залишки якоїсь дерев'яної конструкції, спорудженої всередині валу для його зміцнення.

⁷ Вегецій. Краткое изложение основ военного дела, IV, 10.

⁸ М. І. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подольи в 1949 г., стор. 180—181; його ж. Археологічні дослідження..., стор. 194; Б. Н. Граков. Греческое граффито из Немировского городища. — СА, № 1. М., 1959, стор. 259; Н. А. Онайко. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — САИ, вып. Д1-27. М., 1966, стор. 56, 59, 60, та ін.

Шар піску і глини в північній частині розрізу перекривається прошарком сірого ґрунту завтовшки 40 см, який рівномірно залягає майже від підніжжя валу. Вище товщина шару зменшується до 10 см, і він утворює майже горизонтальну площадку. Під цією сірою землею в середній частині валу ґрунт досить різноманітний: темно-сірий і сірий в суміші з жовтою і червоною глиною. Біля підніжжя цього підвищення (див. рис. 3) у південній частині розрізу багато каміння і шар горілого дерева. Обпалені колоди, вірніше сліди від них, завтовшки 1—2 мм трапляються тут на глибині до 40 см.

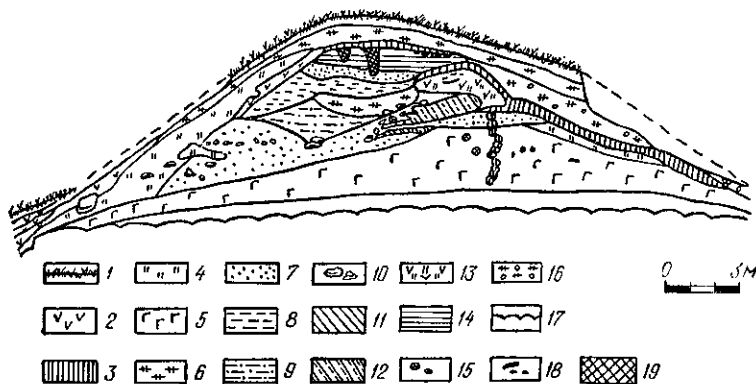

Рис. 3. Розріз валу Немирівського городища:

1 — дерев; 2 — чорнозем; 3 — сірий ґрунт; 4 — жовта глина; 5 — темна глина; 6 — світла глина; 7 — грубозернистий пісок; 8 — шари червоної і жовтої глини з піском; 9 — глина з грубозернистим піском; 10 — каміння; 11 — світло-сірий ґрунт; 12 — темно-сірий ґрунт; 13 — сірий ґрунт у суміші з жовтою та червоною глиною; 14 — шари глини і грубозернистого піску; 15 — залишки горизонтальних стовпів; 16 — червона глина; 17 — скеля; 18 — горіле дерево; 19 — заловнення ям.

На рівні 4,30 м від вершини валу зафіксовані залишки двох плах: одна завширшки 14 см, друга — 30 см, довжина обох — 1,30 м, відстань між ними — 10 см. У тій самій частині розрізу поверх піску глина і грубозернистий пісок правильно чергувалися з порушеними шарами. Тут також є невеликі піщані прошарки і лінза жовтої глини.

На висоті 7,40 м від підніжжя валу знайдені ями від двох вертикальних стовпів. Більша — має конусоподібну форму, глибина її дорівнює 130 см, діаметр — 60 см. Менша — циліндричної форми, глибина її становить 40 см, діаметр 20 см. Зверху все перекрите чорноземом та глиною (жовтою й світлою). Ніяких слідів навмисного обпалення валу, про яке писав С. С. Гамченко, не виявлено. Щоправда, більша частина насипу — грубозернистий пісок з глиною скидається за кольором на обпалений шар.

На території городища було оглянуто кар'єр для видобутку каміння і встановлено, що кам'яна скеля не суцільна, а має шарувату структуру: шари каміння завтовшки 60—80 см чергуються в природному стані з грубозернистим піском (місцеве населення називає його жорствою) та червоно-бурою глиною такої самої структури, як і в розкопі.

Щодо гіпотези про обпалення валу, то вона не нова. Вперше її запропонували ще в другій половині XIX ст. німецький вчений Р. Вірхов⁹ та чеський — І. Волдржих. Останній, досліджуючи вали слов'янського Литорадлицького городища під Влтавою, в багатьох місцях знайшов каміння і пісок, що чергувався з попелом та деревним вугіллям. Виходячи з цього, І. Волдржих створив свою схему побудови валу, за якою на землю відповідно до контурів валу накладали шар деревного вугілля, перекриваючи його

⁹ R. Virchow. Gebrannte Steinwalle der Oberlausitz. Berliner Gesellschaft für Anthropologie, Ethnologie und Urgeschichte. Sitzung vom 14. Mai 1870. — Zeitschrift für Ethnologie, Zweiter Band. Berlin, 1870, стр. 257—271.

глиною, піском і камінням. Щоб підтримувати горіння, робили душники. Внаслідок дії вогню пісок плавився і скріплював каміння¹⁰.

І. В. Фабріціус також дотримувалася думки, що шляхом обпалювання можна зміцнити насип валу¹¹. Однак її реконструкція на матеріалах Шарпівського городища де в чому не зовсім переконлива і викликає заперечення. Б. А. Шрамко, який провів розвідку 1964 р. на Шарпівському городищі, відзначає, що в багатьох зачистках старих розрізів помітні ділянки дуже обпаленої глини й обвугленого дерева. Але спеціального обпалювання не було, тому що згадані ділянки мають пухку, сипку структуру. Обгорілі

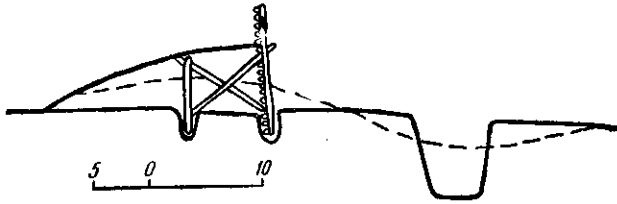

Рис. 4. Дерев'яна конструкція всередині валу. Англія. Реконструкція Е. Курвена.

залишки трапляються по краях валу. Все це, а також стратиграфічні спостереження дали можливість В. А. Шрамку зробити висновок про те, що на Шарпівському городищі була дерево-земляна стіна, спалена ворогами під час нападу¹². Взагалі обпалювання валу проводити було недоцільно, бо це не зміцнювало його, а навпаки, сприяло швидшому руйнуванню, тому що злегка обпалена глина стає пухкою і не задерновується.

Стратиграфія розрізу вказує на два періоди у будівництві оборонної споруди Немирівського городища. Спочатку був насипаний порівняно невисокий вал, у верхній частині якого збереглися обвуглені залишки дерев'яної стіни. Основа цієї конструкції була, напевно, укріплена камінням. Всередині валу виявлено розташовані навскіс бруски, очевидно, сліди якоїсь дерев'яної споруди. Можливо, це залишки стяжок для укріплення валу, насипаного з грубозернистого піску. Подібну конструкцію знайшов свого часу Е. Курвен, який досліджував городища в Англії (рис. 4)¹³. З внутрішнього боку дерев'яна стіна підсипана ґрунтом, верхня частина якого мала вигляд горизонтальної площадки. Це так званий банкет, де могли зосереджуватися захисники поселення. Потім, коли ці укріплення були зруйновані, залишки згорілого дерев'яного облицювання завалились до підніжжя валу.

У зв'язку із руйнуванням первісного укріплення пізніше був добудований вал. У верхній частині влаштовано горизонтальний майданчик, а на ньому, мабуть, знову споруджено дерев'яну стіну. Основою для неї були стовпи, ями від яких чітко простежуються в профілі. Очевидно, ця дерев'яна конструкція розташовувалась біля зовнішнього краю плоскої вершини валу. З внутрішнього боку знову споруджено банкет. Всі нетривкі шари насипу були ретельно перекриті більш надійним шаром глини. Нова оборонна споруда більш грандіозна, але загальна схема будови залишилась старою. Ніяких речових залишків, що датують будівельні періоди, в насипу не знайдено.

Істотною частиною оборонних укріплень, крім земляних насипів, були дерев'яні конструкції. Сліди горілого дерева простежуються також у валах

¹⁰ Л. Нидерле. Человечество в доисторические времена. — Доисторическая археология Европы и в частности славянских земель. СПб., 1898, стор. 539—540, рис. 417, 418.

¹¹ І. В. Фабріціус. Тясминська експедиція. — АП УРСР, т. II. К., 1949, стор. 87.

¹² Б. А. Шрамко. Поселення скіфського часу в басейні Дінця. — Археологія, т. XIV. К., 1962, стор. 140; Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи. — Вісник Харківського університету, №17, історична серія, вип. I. Харків, 1966, стор. 73.

¹³ E. C. Curwen. Notes «Antiquaries Journal», vol. X, N 2. London, 1933, стор. 163.

Мотронинського, Пастирського, Крутьківського¹⁴ та багатьох інших городищ скіфського часу як правобережного, так і лівобережного Лисостепу¹⁵. Таким чином, на цій території простежується певна спільність у техніці будівництва фортифікаційних споруд, яка ґрунтується на місцевих традиціях та місцевому будівельному матеріалі. У цьому плані не можна не зазначити деяких положень В. В. Лапіна, висловлених у зв'язку з питанням про грецьку колонізацію Північного Причорномор'я¹⁶. Занадто перебільшуючи роль греків і вважаючи, що їх поселення були навіть у Лисостепу, він, власне кажучи, підтримує погляди І. В. Фабріціус, які свого часу критикував А. І. Тереножкін¹⁷. Говорячи про Немирівське городище як про грецьке поселення¹⁸, В. В. Лапін не наводить переконливих аргументів на користь такого висновку, крім факту знахідок ранньої грецької кераміки. Тим часом уламки грецького посуду VII—VI ст. до н. е. трапляються і на ряді інших городищ Лисостепу (Більське, Трахтемирівське, Полкова Микитівка тощо)¹⁹. Насиченість культурного шару Немирівського городища місцевим матеріалом, насамперед локальними формами кераміки²⁰, типи житлових, господарських та оборонних споруд, єдність будівельних прийомів, характерних і для інших поселень Лисостепу (Східного, Західного, Великого Більського, Шарпівського) дають підставу розглядати Немирівське городище як пам'ятку, залишену місцевими племенами.

А. А. МОРУЖЕНКО

Оборонительные сооружения Немировского городища

Резюме

В 1966 г. Немировский отряд скифо-славянской экспедиции Харьковского госуниверситета исследовал оборонительные сооружения одного из крупнейших поселений лесостепной Скифии — Немировского городища, расположенного на левобережье Южного Буга. Окружное в плане городище со всех сторон ограничено мощными валами и рвами. Разрез вала был сделан в юго-восточной части поселения. Обнаруженные здесь ямки от столбов и остатки обуглившегося дерева позволяют реконструировать оборонительные сооружения, выделив в их создании два строительных периода. Стратиграфические наблюдения опровергают предположение о существовавшем предварительном обжиге вала. Обуглившееся дерево и обожженные глина и песок являются следами пожара.

При возведении укреплений Немировского городища применялись те же строительные приемы, что и на других поселениях Лесостепи.

¹⁴ В. В. Хвойко. Отчет за 1898 г. Дело № 1898/55; Отчет за 1899 г. Дело № 1899/53; Архив ЛОИА; А. И. Тереножкин. Поселения и городища в бассейне р. Тясмина.—КСИИМК, вып. XLIII. М., 1952, стор. 89; Г. Т. Титенко. Розкопки пам'яток скіфського часу на Пастирському городищі.—АП УРСР, т. IV. К., 1956, стор. 52; Д. Я. Телегин, Ю. Г. Колосов, В. В. Дяденко. Отчет о разведках археологических памятников Ирклиевского района Черкасской области на Днепре в 1956 г. Дело № 1956.—НА ІА АН УРСР.

¹⁵ Б. А. Шрамко. Нові дані про господарство скіфської епохи..., стор. 74; його ж. Поселення скіфського часу в басейні Дінця, стор. 139; П. Д. Либеров. Памятники скифского времени на Среднем Дону.—САИ, вып. Д1-31. М., 1965, стор. 10; В. А. Ильинская. Памятники скифского времени в бассейне р. Псла.—СА, т. XXVI. М., 1957, стор. 243; А. А. Моруженко. Раскопки городищ у сел Каменка и Сосенка.—Археологические открытия 1968 г. М., 1969, стор. 275 і наступні; іі ж. Исследования в бассейне р. Ворсклы.—Археологические открытия 1969 г. М., 1970, стор. 245.

¹⁶ В. В. Лапин. Греческая колонизация Северного Причерноморья. К., 1966.

¹⁷ І. В. Фабріціус. До питання про топографізацію племен Скіфії.—Археологія, т. V. К., 1951. Див. рецензію О. І. Тереножкіна на цю статтю.—ВДИ, № 2. М., 1952, стор. 147.

¹⁸ В. В. Лапин. Вказ. праця, стор. 74.

¹⁹ Н. А. Онайко. Вказ. праця, стор. 56 та ін.

²⁰ М. І. Артамонов. Археологические исследования в Южной Подольи в 1948 г.; його ж. Некоторые итоги пятилетних исследований Юго-Подольской археологической экспедиции, стор. 84—87.